

[https://doi.org/10.31891/2307-5740-2022-312-6\(1\)-19](https://doi.org/10.31891/2307-5740-2022-312-6(1)-19)

УДК 796.51

Наталія ПАНЬКІВ

Національний університет "Львівська політехніка"

<https://orcid.org/0000-0002-9057-9612>

pankiv.natalia@gmail.com

Назар ДРОЗД

Національний університет "Львівська політехніка"

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ЕКСТРЕМАЛЬНОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ

В статті проаналізовано сутність поняття "екстремального туризму", а також детально досліджено його сучасний стан та перспектив розвитку в Україні та світі. Надано загальну характеристику туристичного потенціалу екстремального туризму в Україні та проаналізовано основні його центри. Здійснено SWOT-аналіз, дослідження недоліків та можливих шляхів вдосконалення екстремального відпочинку та окреслено тенденції розвитку екстремального туризму в Україні. Встановлено, що найпопулярнішим регіоном для цього виду туризму в Україні є Карпати, тут чудово поєднується розвинута інфраструктура та природне середовище, проте не використовують весь їх потенціал. Загалом, Україна має велику кількість природних і рукотворних об'єктів для розвитку даного виду туризму. Створення конкурентоспроможного туристичного продукту, здатного задовольнити туристичні потреби населення країни та забезпечити розвиток територій, є ключовим завданням його розвитку.

Наголошено, що у кризові часи, спричинені довготривалою пандемією коронавірусної хвороби та повномасштабним вторгненням військ російської федерації, коли психологічне навантаження дуже велике, а кількість коштів, яку можна використати для відпочинку та розваг, є обмеженою, необхідно розвивати місцеві види екстремального туризму, які мають меншу вартість і можуть стимулювати сектори економіки, які сумісні з туризмом. Тому, задля розвитку екстремального туризму основними напрямками державної політики повинні стати збереження туристичних ресурсів; вдосконалення нормативно-правової бази; створення економічних умов для стимулювання розвитку туризму; залучення інвестицій; забезпечення безпеки туристів. Вирішення цих проблем вплине на підвищення економічного та соціального рівня розвитку країни в цілому.

Ключові слова: екстремальний туризм, види екстремального туризму, туристичний потенціал, Україна.

Natalia PANKIV, Nazar DROZD

Lviv Polytechnic National University

TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF EXTREME TOURISM IN UKRAINE

The article analyzes the essence of the concept of "extreme tourism", as well as examines in detail its current state and prospects for development in Ukraine and the world. The general characteristic of the tourist potential of extreme tourism in Ukraine is given and its main centers are analyzed. A SWOT analysis, research of shortcomings and possible ways to improve extreme recreation, and outlined trends in the development of extreme tourism in Ukraine. It is established that the most popular region for this type of tourism in Ukraine is the Carpathians, it combines well-developed infrastructure and natural environment, but does not use its full potential. In general, Ukraine has a large number of natural and man-made sites for the development of this type of tourism. Creating a competitive tourism product that can meet the tourism needs of the population and ensure the development of territories - is a key task of its development.

It is emphasized that in times of crisis caused by the long-lasting Coronavirus pandemic and the full-scale invasion of the Russian Federation, when the psychological burden is very high and the amount of money available for recreation and entertainment is limited, it is necessary to develop local extreme tourism. and can stimulate sectors of the economy that are compatible with tourism. Therefore, for the development of extreme tourism, the main directions of public policy should be: conservation of tourist resources; improving the regulatory framework; creation of economic conditions to stimulate tourism development; investment attraction; ensuring the safety of tourists. Solving these problems will increase the economic and social level of development of the country as a whole.

Keywords: extreme tourism, types of extreme tourism, tourist potential, Ukraine.

Постановка проблеми у загальному вигляді

та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями

Україна має численні ресурси для розвитку екстремального туризму, зокрема, гірську систему Карпат, велику акваторію, що складається з розгалуженої системи річок, великої кількості озер та двох морів – Чорного та Азовського. На міжнародному рівні екстремальний туризм – це прогресивний сектор туристичного ринку, який не потребує великих витрат при його облаштуванні та розвитку. Існує безліч його видів, котрі дозволяють людям відпочити – як із використанням спеціального, спортивного спорядження, так і без нього. Тому, дослідження структури екстремального туризму в країнах світу та потенціал і тенденції для розвитку цього виду туризму в Україні є актуальним.

Дослідженнями перспектив розвитку екстремального туризму на території нашої держави займалися В. Абрамов, О. Бабкін, Ю. Дмитрієвський, Д. Мангушев, К. Оплаканець, В. Соколова, Н. Тимків та ін.

Формулювання цілей статті

Об'єктом дослідження є вивчення сучасного стану, перспектив розвитку та поширення екстремального туризму. **Предметом дослідження** є аналіз стану туристичного ринку, дослідження законодавчої та теоретичної баз у сфері туризму, програм діяльності державних та комерційних організацій, що розвивають екстремальний туризм як сектор туристичного ринку.

Метою дослідження є детальний аналіз сфери екстремального туризму в різних аспектах, що забезпечують теоретичне обґрунтування напрямів і заходів для розвитку туристичної діяльності та пошук і викладення інформації щодо подальшого її розвитку. Завдання дослідження: визначити та охарактеризувати поняття екстремального; визначити основні види екстремального туризму; дослідити екстремальний туризм в контексті соціального аспекту; проаналізувати сучасний стан екстремального туризму; виявити та охарактеризувати недоліки на шляху до реалізації поточних та майбутніх планів діяльності у сфері екстремального туризму; здійснити SWOT-аналіз сучасного стану екстремального туризму; запропонувати заходи для промоції екстремального туризму.

Методи дослідження. Теоретичною і методологічною основою дослідження є фундаментальні положення туризмознавчих дисциплін та різних форм туризму, що підпадають під категорію екстремального туризму, а також географії та історії туризму.

Практична значущість роботи: одержані результати можуть бути використані в практичній діяльності при створенні інвестиційних проектів, а також туристичними підприємствами з метою покращення рівня обслуговування за допомогою додаткових послуг.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ ЕКСТРЕМАЛЬНОГО ТУРИЗМУ

Туризм в уяві більшості людей асоціюється з відпочинком, новими враженнями, задоволенням та є невід'ємною частиною життя людини, оскільки пов'язаний з закономірним бажанням мандрувати та відвідувати нові місця, країни, ознайомлюватися з унікальними природними та рекреаційними ресурсами, а також культурними та етнографічними особливостями населення. Очевидно, що екстремальний туризм дуже цікавий, захоплюючий вид відпочинку і з кожним роком стає усе більш популярним серед різних верств населення. Прийнято вважати, що початок розвитку екстремального туризму датується 1841 р. Коли Томас Кук організував першу туристську поїздку для 570 членів товариства тверезості з Лейстера до Лафборо. Історичні процеси формування туристичної галузі в Україні нерозривно пов'язані з історією росії і Австро-Угорщини, а історія екстремального туризму тісно пов'язана з історією розвитку екстремальних видів спорту.

Екстремальний туризм є перспективним напрямком розвитку сучасного відпочинку. На початку ХХІ століття багатьом людям, особливо жителям високорозвинених, в економічному плані, країн бракує гострих відчуттів. Урбанізація, розвиток багатьох промислово розвинених країн ведуть до майже повного відокремлення людини від природи. Якщо до цього додати постійну і невгамовну жагу до нових знань, нових відкриттів, пошук невідомого, то можна зробити висновок, що цей вид туризму завжди буде мати численних шанувальників. Незважаючи на те, що практично вся поверхня Землі вже досліджена любителі гострих відчуттів і романтики знаходять загадкові куточки природи, кидаючи виклик невідомості.

Варто зазначити, що на сьогодні немає чіткого формулювання «екстремальний туризм», різні автори визначають його по-різному (табл. 1).

Таблиця 1

Визначення «екстремальний туризм»

Автор	Дефініція поняття
В. Абрамов	Екстремальний туризм – це різновид спортивного туризму, здійснення якого потребує спеціальних навичок, знань, техніки й екіпірування, пов'язаний з украй граничними фізично-психічними можливостями людського організму в умовах чітко встановленого ризику, рівень допустимості якого визначається мінімальною ймовірністю заповіданню школи життю або здоров'ю туриста, в результаті чого людина отримує позитивний адреналін і незабутні враження [1].
С. Фокін	Екстремальний туризм – види подорожей, що значно перевищують нормативні вимоги класифікатора спортивних подорожей, а також форми діяльності з підвищеним ризиком, які здійснюються під час спортивних походів або спеціалізованих змагань [24].
В. Притков, А. Жердьов	Екстремальний туризм – це вид туризму, який об'єднує подорожі, що пов'язані з активними способами пересування і відпочинку на природі та найвищим ризиком для життя [22].
М. Кляп	Екстремальний туризм – різновид туризму, який пов'язаний із певним ступенем ризику [14].
В. Казаков	Екстремальний туризм – це різновид туризму, який передбачає відвідування різноманітних природних або техногенних об'єктів, що несуть певний ризик для здоров'я людини [12].

Розвиток екстремального туризму можливий лише за наявності специфічних об'єктів природи або штучно створених людиною, які необхідно подолати. Розглянемо найбільш перспективні види даного туризму [14] (рис. 1)

Рис. 1. Види екстремального туризму [3]

Водні види екстремального туризму:

Дайвінг – це підводне плавання з використанням спеціального обладнання. Щоб зайнятися підводним плаванням, потрібно мати певні навички, які дозволять вирішити більшість проблем під час занурення (втрата регулятора, контроль плавучості тощо). Дайвінг поділяється на три категорії: 1) *Recreational Diving* – оздоровчий дайвінг, глибина води не перевищує 40 метрів. 2) Професійний (або комерційний), «водолазна робота». 3) *фрідайвінг* – підводне плавання без кисневого балону, такий стиль дозволяє перебувати під водою всього лише кілька хвилин при затримці дихання.

Вейкбордінг – це поєднання сноуборду, водних лиж, скейта та серфінгу. Човен буксирує людину, яка стоїть на короткій та широкій дошці. Катер рухається зі швидкістю 30-40 км/год, при наявності додаткового баласту на борту човен залишає хвилі, які використовують як трамплін. Це гідна альтернатива гірським зимовим лижам. Цей вид екстремального спорту продовжує розвиватись і залишається вражаючим і популярним сьогодні.

Віндсерфінг – різновид вітрильного спорту, людина керує спеціальною дошкою з вітрилом, прикріпленим до дошки. Управляють шляхом нахилу вітрильної щогли, це не лише видовищний спорт, а й водночас популярна екстремальна розвага для широкого кола туристів, які вибирають активний відпочинок.

Серфінг – схожий на віндсерфінг, але без вітрил. Віндсерфінг виник із серфінгу. За сприятливих умов можуть розвиватися швидкості понад 10-12 м/с. Завдання серфера – впіймати хвилю, яка йде до берега та проїхатись на її гребені.

Каякінг – вид спорту та дозвілля, який передбачає плавання по воді на довгому вузькому човні (байдарці), з середньою довжиною від 2,7 до 5 м, при середній ширині від 45 до 75 см. Є три основні напрямки: слалом, родео та сплав. Слалом – це здатність маневрувати, відчувати човен і воду; Родео – виконання різноманітних трюків на човні за рахунок рельєфу місцевості; сплав – водні подорожі по гірських річках, з елементами гри, де потрібно долати перешкоди у вигляді бочок, водних валів і інших перешкод.

Флайбордінг – це різновид водної розваги, що представляє собою процес переміщення в повітрі на дошці, за рахунок сильного тиску струменя води, спрямованого на дно плити. Неодмінним атрибутом флайборда є так званий нагнітач води. За допомогою флайборда людина здатна піднятися в повітрі на 10-15 метрів. У флайборді можна виконувати різні трюки: сліпи, сальто, спини та інше.

Рафтинг – це захоплюючий спуск по гірській річці на каное або спеціальному плоту. Рафтинг є одним з найбільш відвідуваних турів і безпечний навіть для дітей. Останніми роками він викликав настільки великий інтерес серед любителів екстремального відпочинку, тому більшість гірських річок, придатних для цього виду туризму, освоєні та обладнані для безпечного сплаву [3].

Наземні види екстремального туризму:

Екстремальний туризм наземного типу включає дуже широкий спектр рекреаційних заходів, таких як, екстремальна їзда на велосипеді, трекінг, гірськолижні курорти, альпінізм, відвідування печерних комплексів та багато іншого.

Спелеотуризм – це спортивний туризм, який складається з подорожей природними печерами та подолання різноманітних перешкод (сифонів, колодязів) з використанням різноманітного спеціального обладнання (кисневі балони, карабіни, канати, гачки, системи особистого страхування тощо). Відкриття нових маршрутів печерного туризму пов'язане з дослідженням печер – спелеологією.

Спелестологія – це захоплююче поєднання туризму та науки, вивчення порожнин штучного походження. Загалом кажучи, спелестологія – це наука про штучні підземні споруди. Спелестологія тісно пов'язана зі спелеологією, лише спелестологів печери не цікавлять. Їм подобається заглиблюватися в будь-яку підземну міську структуру, до якої інші не мають доступу (метро, шахти тощо). Іноді це називають дигерством.

Кінний туризм – це міжнародний вид спорту та активного відпочинку. Сюди входить верхова їзда, де туристи подорожують на конях, а також спорядження та їжу перевозять кінними або супутніми транспортними засобами.

Велосипедний спорт – один із найскладніших видів екстремального туризму. Туристи під час подорожі проїжджають щонайменше 500 км рівнинами та по гірській місцевості. Набирає популярність, незважаючи на дорожнечу.

Маунтенбайкінг – це вид спорту, який передбачає їзду на велосипеді по бездоріжжю, як правило, пересіченою місцевістю з використанням спеціально обладнаних гірських або гібридних велосипедів. Ділиться на чотири категорії крос-кантрі, фрірайд, швидкісний спуск та тріал/вулична їзда.

Сандбордінг - це спуск з піщаних схилів на спеціально обладнаних дошках.

Сафарі - мисливські тури, з метою полювання, організовуються туристичними фірмами, випикується відповідна ліцензія на полювання. Супроводжується професійними мисливцями, що дозволяє уникнути різного роду клопоту. Наймасштабніший сафарі-тур на африканському континенті.

Альпінізм - це вид спорту та активного відпочинку, який виник в Альпах, метою якого є піднятися на вершину гори, а потім спуститись. Сьогодні альпінізм є самостійною галуззю, яка рівномірно зростає і набирає популярності.

Скелелазіння є підвидом альпінізму, цей вид екстремального виду спорту полягає у вільному лазанні, як по природних так і по штучному рельєфі.

Гірськолижний туризм – вид туризму, у якому людина спускається з природних схилів або спеціально підготовлених трас по снігу на лижах чи сноуборді – спеціально обладнаний з композитних матеріалів дощі. *Сноубордінг* – більш агресивний, та активний, ніж гірські лижі.

Це один з найпопулярніших видів екстремального туризму, кількість бажаючих покататися на лижах постійно зростає. Екстремальні хобі, пов'язані з гірськими лижами та сноубордом, розділяють на кілька категорій:

1. Frisking – спуск по крутому непідготовленому схилу зі складним рельєфом;

2. Хеліскінг – таке ж саме, але з використанням гелікоптера як транспортного засобу підйому на гору.

3. Скітур – підйом вгору з метою спуску, для підйому використовуються виключно лижі. Зазвичай відбувається поза обладнаними трасами [3].

Повітряні види екстремального туризму:

Стрибки з парашутом – вид авіаційного спорту. Парашутний спорт має багато підвидів, найпопулярніший скайдайвінг, в прямому значенні слова «пірнати в хмари», екстремали в польоті виконують різні трюки та будують фігури.

Банджі-джампінг – це екстремальний вид спорту, людина прив'язується до основи страховкою, стрибає з висоти десятків метрів і вільно падає протягом певного часу. Наближаючись до землі або поверхні води, мотузка натягується і людина підлітає вгору.

Roupejumping – відносно молодий напрямок екстремального спорту, який передбачає стрибки з висотних об'єктів як природного так і антропогенного походження з використанням професійного альпіністського спорядження. Відрізняється від інших споріднених типів екстремальних стрибків, використанням альпіністського спорядження, що розширює спектр місць, які можуть бути придатними для стрибків.

Вінгсьют – це форма екстремального туризму, у якому використовуються костюми-крила для збільшення площі поверхні людини, щоб вона могла ковзати по повітрі. Під час польоту парашутист рухається вперед і вниз. При польоті на 1 метр вниз, спортсмени летять на 3 метри вперед. Швидкість польоту легко може досягати 200 км/год. Наближаючись до землі для приземлення використовуються парашути.

Парапланеризм – відносно молодий вид екстремального туризму, проте вже досить популярний. Політ на параплані – це чудова можливість побачити землю з висоти пташиного польоту. Параплан піднімається завдяки потокам повітря та може летіти на десятки та сотні кілометрів.

У *дельтапланеризмі* пілот керує безмоторним безхвостим літальним апаратом зі стрілоподібною формою крила.

Польоти на повітряній кулі – зазвичай проводяться на різних фестивалях. Дальність польоту повітряної кулі залежить від сили вітру, при середньому вітру приблизна дальність 20-30 км. Місце посадки повністю залежить від погодних умов [3].

Екзотичний екстремальний туризм:

Космічний туризм – найдорожчий на даний момент і, мабуть, найекзотичніший вид екстремального туризму. Політ в космос або навколоземну орбіту за власний кошт з рекреаційними або дослідницькими цілями. На сьогоднішній день, порухувати космічних туристів можна на пальцях.

Кайтсерфінг – райдер встає на спеціальну дошку, а вітер піднімає повітряного змія, який під дією тяги, призводить до руху. Займатись цим видом спорту можна як на воді, так і у горах та рівнинах, при наявності снігу.

Джайло-туризм – це одна з екзотичних форм екстремального туризму – життя у первісного племені, з усім побутом кочового життя. Влаштовуються у віддалених від цивілізації умовах. Туристи мають змогу пожити деякий час у первісних умовах.

Подорож на Північний і Південний полюси. Відносно недавно почалися круїзні тури на Північний і Південний полюси. Все більше людей бажають спробувати себе в екстремальних кліматичних умовах [4].

Отже, враховуючи різноманітність видів, надзвичайно важливо, щоб сфера екстремального туризму мала усі необхідні можливості для задоволення та реалізації індивідуальних потреб у дозвіллі, ступінь яких відбивається на соціокультурній ефективності екстремального туризму.

Традиційно туристи віддають перевагу відпочинку на морі та пляжному відпочинку, але є й категорія людей, які люблять активно відпочивати в умовах підвищеного ризику для життя. Туристичні агентства орієнтуються на цих туристів, розробляючи маршрути для експедицій та екскурсій в місця, пов'язані з екстримом. Цей туристичний сектор характеризується тим, що одна компанія часто не працює з кількома видами екстремального туризму надаючи один два види екстрим відпочинку. Крім того, компанії, які мають спеціалізацію на екстремальному туризмі, зазвичай надають послуги або тільки в Україні або ж організують тури лише за кордон.

АНАЛІЗ ТЕНДЕНЦІЙ ТА ДИНАМІКИ РОЗВИТКУ ЕКСТРЕМАЛЬНИХ ВИДІВ ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ

Загальна характеристика туристичного потенціалу екстремального туризму в Україні

В Україні розвиваються різні види екстремального туризму, деякі з них вже отримали велику популярність, інші тільки починаються розвиватись. Відповідно до даних державної служби статистики України за 2019-2020 роки з метою спортивно-екстремального відпочинку подорожували близько 220000 тисяч туристів (рис. 2, 3).

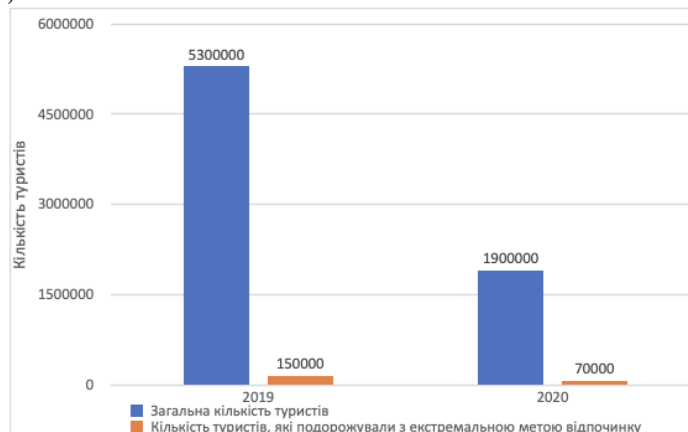

Рис. 2. Частка екстремального туризму в загальній кількості туристів

*Сформовано авторами на основі [8].

У відсотковому співвідношенні кількість екстремальних туристів протягом періоду 2019-2020 знизилась більше ніж в 2 рази. Це пов'язано пандемією коронавірусу, карантин, який фактично закрити всі кордони усіх країн, викликав велику економічну кризу. В результаті така галузь як туризм «призупинила» своє існування. Повітряний транспорт зупинив перевезення, в багатьох країнах внутрішній туризм також зупинився, лише під кінець 2020 року, поступово та повільно почали відкривати кордони з певними обмеженнями. Кількість міжнародних туристів знизилась в середньому на 74%.

Водні види екстремального туризму є популярними в Україні, оскільки на території нашої держави розвинена мережа річок (Південний Буг, Черемош, Прут, Тиса та ін.), озер, Чорне та Азовське моря. З цих видів екстрим туризму найбільшу популярність мають дайвінг, каякінг та рафтинг.

Дайвінг в основному зосереджений в Одеській області на узбережжі Чорного моря. До анексії Криму, на території півострова існувала велика кількість дайв-центрів (близько 50-и).

Україна не є одним із найкращих місць у світі для дайвінгу, але, тим не менш, у нас є цікаві місця для занурення з аквалангом. У нас є як прості водойми для новачків, так і складні та цікаві місця для досвідчених дайверів, деякі з них:

- Одеський підводний музей. Цей незвичайний музей розташований біля центрального пляжу Одеси Ланжерон. Заснований у 2012 році місцевими дайверами, зараз він містить сотні експонатів, починаючи від артефактів Кримської війни і закінчуючи копіями грецьких скульптур.

- Острів Зміїний, Одеська область. Дайвінг біля острова Зміїний вважається одним із найкращих місць для дайвінгу в Україні. Біля острова є кілька затонулих кораблів, у тому числі есминець «Лейтенант Зацаренний» і підводний човен. Тут можна зустріти близько 50 видів риб, у тому числі червонокнижних.

- Світязь, Шацькі озера. Світязь – найвідоміше з Шацьких озер і найглибше в Україні – максимальна глибина 58 метрів. Тому не дивно, що тут є школа дайвінгу. Видимість в озері не гірша, ніж в морі. Під час занурення можна побачити різноманітну рибу, зокрема шуку та вугрів, а також уламки кораблів і жовто-блакитний глобус.

– Малинський кар'єр у Житомирській області.

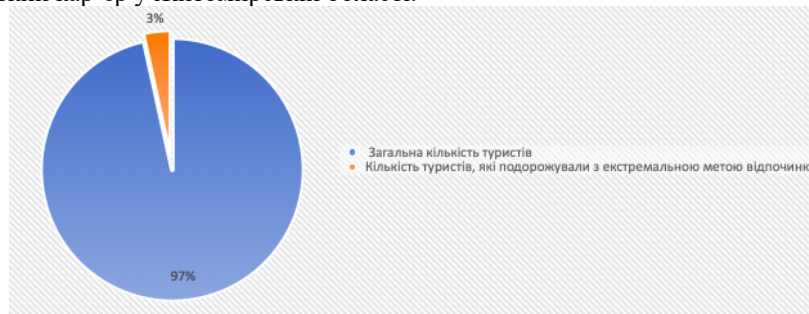

Рис. 3. Відсоткова частка екстремального туризму в загальній кількості туристів за 2020 рік в Україні

*Сформовано авторами на основі [8].

Малинський кар'єр або Калюжа – цікаве місце для занурень під Києвом. Тут спеціально затопили кілька статуй та мотоцикл. На дні колишнього гранітного кар'єру можна знайти зуби акул, скатів, кістки та інші палеонтологічні знахідки – давніх шарів, що утворилися під час розкопок кар'єру. Загалом дайвінг в Україні добре розвинений, завдяки низьким цінам. Кількість туристичних компаній, які пропонують такі розваги безпосередньо в Україні, з кожним роком зростає [16].

Також досить популярним є *каякінг*, розвиваються три основні напрямки:

- гребний салом – це здатність маневрувати, відчувати човен і воду на байдарці.

- родео, відрізняється від слалому не лише технікою, але це ще й ігровий елемент.

- сплав – можна сплавитись на байдарках по будь-якій складній річці або на невеликій ділянці гірської річки, вибираючи окремі перешкоди у вигляді бочок, валів і водоспадів. Щоб відчувати себе впевнено під час каякінгу, потрібно володіти елементарними навичками слалому та родео.

Пункти слалому можна знайти на таких річках, як Дніпро, Десна Південний Буг тощо. Найпопулярніше місце для того, щоб зайнятися гребним салом це – Південний Буг. Місця, де на байдарці можна повчитись родео, називають плейспотами. В Україні їх небагато: це бочки на річках Рось, Слух, Чорна Тиса та Брустурка. Окрім цих маленьких плейспотів, в нас є місце, куди приїжджають навіть з-за кордону. Неподалік від Харкова знаходиться Х-бочка – бочка-вал потужна та велика. Знайти її можна неподалік від Зміївської ТЕС, тому доступ сюди обмежений, слід узгоджувати з керівництвом електростанції. Найцікавіші місця для сплаву – це річки Карпат та Південний Буг. Сплав найкраще проводити ранньою весною, коли річки повноводні після того як з гір сходить сніг.

Рафтинг є найпопулярнішим видом екстремального водного відпочинку в Україні. Це екстремальний спуск по гірській річці на каное або спеціальному плоті. В основному розрізняють такі види рафтинг-турів: одноденні та багатоденні тури. Сплав має величезні перспективи завдяки розгалуженій річковій мережі України. І майже всі придатні для рафтингу місця вже обладнані й ними користуються туристи для сплавів. Туристів можна знайти на Південному Бузі (район з Мігейськими порогами), Десні, Черемоші та Дністрі. Це пов'язано з великою кількістю туристичних агентств, які з'явилися в цьому напрямку за останні 5 років. Використання новітнього обладнання в поєднанні з рекламною кампанією привернуло величезний наплив туристів, що робить даний вид екстремального напрямку найпопулярнішим.

Україна має чудові природні умови для розвитку рафтингу, і інтерес до рафтингу з роками стрімко зростає. Є 5 найпопулярніших регіонів: Карпати (річки Чорний Черемош, Прут, Білий Черемош, Чорна і Біла Тиса); Дністер (нормальна частина); нижні частини Південного Бугу; Київська область (р. Десна, р. Рось); Житомирська область (р. Тетерів).

В Україні більшість маршрутів не перевищують 2-3 категорію складності. Єдине місце в Україні з 4 рівнем складності – це ділянка від села Ямна до водоспаду Пробій у Карпатах. Сезон сплаву починається в квітні і закінчується в жовтні. Вартість одноденного рафтингу починається від 500 грн, а екскурсії на 2-3 дні – від 1500 до 4500 грн.

В Україні популярні й наземні види екстремального туризму.

Спелеотуризм популярний в західній частині України. Україна має великий печерний ресурс: 20 печер довжиною понад 1,5 км, з найдовшою у світі гіпсовою печерою Оптимістичною (довжина 260 кілометрів) та величезні печерні масиви. Найбільш придатними для розвитку спелеології є Тернопільська, Івано-Франківська, Закарпатська та Львівська області, а також Автономна Республіка Крим. Через свою простоту та однорідну структуру вони не є дуже складними і за останні роки значно інтегрувалися в систему масового туризму України.

Спелестологія тісно пов'язана зі спелеологією, але в Україні вона лише стає все більш поширеною. Спелестологія – це проникнення в підземні міські споруди, недоступні більшості людей. Україна має два центри: Одесу (катакомби) та Київ (штучні підземні споруди).

Велотуризм цей вид здебільшого асоціюється з появою МТВ (гірський велосипед). Часто для такого туру вибирають складний маршрут – в ідеалі гори, ліси та бездоріжжя. В Україні є багато різних категорій маркованих велосипедних маршрутів. Найпопулярніші і найскладніші маршрут – у Карпатах. Тут також є траси для швидкісного спуску – маунтинбайкінгу. В анексованому Криму є величезна природна інфраструктура де вже функціонує кілька трас для маунтинбайкінгу різної категорії складності.

Гірськолижний туризм та сноубординг.

Лижний туризм, мабуть, є одним із найрозвиненіших видів екстремального туризму в Україні. Його різновиди найбільше поширені в Карпатах. В Україні станом на початок 2020 року функціонує 56 гірськолижних курортів. Для порівняння, у сусідній Словаччині 96 гірськолижних курортів. Гірські лижі – є один із найдавніших видів відпочинку та дозвілля. З часом кількість тих, що бажають кататися на гірських лижах постійно збільшується. Крім того, лижне обслуговування зараз краще, ніж 10 років тому, не кажучи вже про 1970-і та 1980-і. Майже на кожному гірськолижному курорті є траси для професіоналів і новачків.

Сноубординг є більш агресивним ніж лижі. Сноубординг виник як окремий вид спорту в Сполучених Штатах у 1960-х роках. Фанатами були переважно серфінгісти, які не хотіли чекати літа. У нашій країні сноуборд набув широкого поширення в середині 1990-х років. Лідером українських гірськолижних курортів є Буковель. Знаменитий Буковель знають навіть ті, хто ніколи не пробував кататися на лижах. Цей курорт асоціюється з прекрасною природою, численними видами відпочинку та відмінним сервісом місцевих готелів та величезною кількістю приїжджих в сезон туристів. Крім однойменної вершини Буковель, ще відомі гори Чорна Клева і Довга. Загальна протяжність гірськолижного району Буковель становить 68 кілометрів. Тут працюють 62 спуски різної складності, є 16 витягів. Тільки один з них є бугельним. Щороку Буковель приймає понад мільйон туристів. В Україні є також багато інших гірськолижних курортів, найвідоміші з яких Драгобрат, Славське, Пилипець, Плай, Яблуниця, Яремче [15].

В Україні також досить розвинене *скелелазіння*. Це вид альпінізму, головна відмінність якого полягає в тому, що підйом відбувається по кам'янистій місцевості, а не по горі. В нас розвинутий у великих містах. Є багато клубів скелелазіння, але гострий дефіцит районів, які можуть бути придатними для цього виду екстремального туризму. Найпопулярнішим місце є скельні утворення в Житомирі, Вінниці, Кам'янці-Подільському та Криму. У Житомирській області проводять фестивалі скелелазіння.

Для *повітряних видів* по Україні є всі необхідні передумови. Київ, Кам'янець-Подільський, Львів, Карпати, Асканія Нова – є перспективними для даного виду. Найбільш розвиненні види повітряного екстремального туризму в Україні є такі, як парашутизм, роуп-джампінг, парапланеризм та польоти на повітряній кулі.

Стрибки з парашутом почалися більше півстоліття тому, стали популярним відпочинком лише 15 років тому. Зараз існує багато варіантів для стрибків з парашутом. Стрибки з парашутом потребують чималу підготовку та інструктаж. В Україні є близько 15 аеропортів, на основі яких розвиваються і функціонують авіаційні та парашутні клуби, а також місця для виконання стрибків з парашутом: індивідуальні та групові. Ціни цілком прийнятні. Тому з кожним роком любителів стрибнути з парашутом стає все більше. Проте помітним недоліком цього виду екстремального туризму є застаріле обладнання в Україні та зношеність повітряного транспорту.

Роуп-джампінг вважаються найбезпечнішим видом стрибка з висоти. Завдяки великій кількості точок страхування та використанню додаткових тросів навантаження під час стрибків рівномірно розподіляється на всі троси, що унеможливило зрив та підвищує безпеку. Найвища точка України знаходиться в Запоріжжі, з труби колишньої котельні вистою 126 метрів. Є багато інших популярних локацій, як-от стрибок з даху Арени-Львів; водоспад Пробій, Яремче; Адреналінова вежа, Буковель; Гідропарк, пішохідний міст на Подолі у Києві; Іванівський міст, Миколаїв; роуп-джампінг в ТРЦ «Галерея Афіна», стрибок з труби одеського заводу «Центроліт»; міст Лань, що біжить у Кам'янці тощо.

Парапланеризм є також одним із популярних серед туристів. Сучасні параплани дуже стійкі та довговічні, і політ на них обмежений лише погодними умовами та досвідом пілота. Найпопулярніші локації у Карпатах, що пояснюється наявними полонинами (тобто місцевістю без лісів) та великою кількістю висхідних потоків. У Прикарпатті поблизу сіл Одаїв та Яків є унікальні для нас майданчики для старту, де кілька років вже проводиться різноманітні чемпіонати з дельта- та парапланеризму. Польоти на параплани

відбуваються на Карпатському хребті Боржава, починаючи з гори Гимба – найпопулярнішого місця. Також є топ-місцями є Пилипець, Рахів, Славське, Верховина.

Польоти на повітряній кулі звичайному туристу доступні на різноманітних фестивалях, які проводяться в нашій країні. Дальність польоту повітряної кулі залежить від вітру, який в середньому становить 20-30 кілометрів. Місце посадки повністю залежить від погодних умов. В Україні є два найбільш популярні міста для польотів на повітряній кулі це – Київ та Кам'янець-Подільський. «Фестиваль повітряних куль» у Кам'янці-Подільському проводиться щорічно у травні [23].

Екзотичним видом екстремального туризму в Україні є відвідування Чорнобильської атомної електростанції. Це відносно новий вид туризму, який включає відвідування зони Чорнобильської катастрофи та різних ядерних полігонів. Приватні компанії організують екскурсії. Ціни в турагентствах незначно відрізняються: в середньому 55 доларів для громадян України і 100 доларів для іноземців (за день).

З кожним роком зростає популярність та кількість туристів. Якщо у 2005 році, кількість туристів не перевищувала тисячі, то в 2009 році туристів було майже 7000, а в 2018 році – 63000. Проте 2019 рік став проривним для туризму до Чорнобильської зони. У 2019 року Чорнобильський регіон відвідали понад 120 тисяч туристів, що значно перевищило кількість туристів минулого року. Це стало новим, абсолютним рекордом.

За даними Державного агентства з управління зоною відчуження, близько 80 відсотків туристів приїжджають з-за кордону.

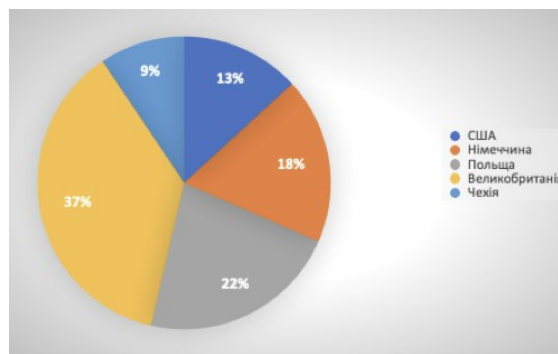

Рис. 4. Країни з яких приїхало найбільше туристів

*Сформовано авторами на основі [9].

Основна причина, чому інтерес Чорнобиля так різко зріс, – це вихід однойменного серіалу HBO, який розповідає про аварію 1986 року та ліквідацію її наслідків. Після виходу фільм очолив список найкращих у світі серіалів за версією популярного IMDB [10].

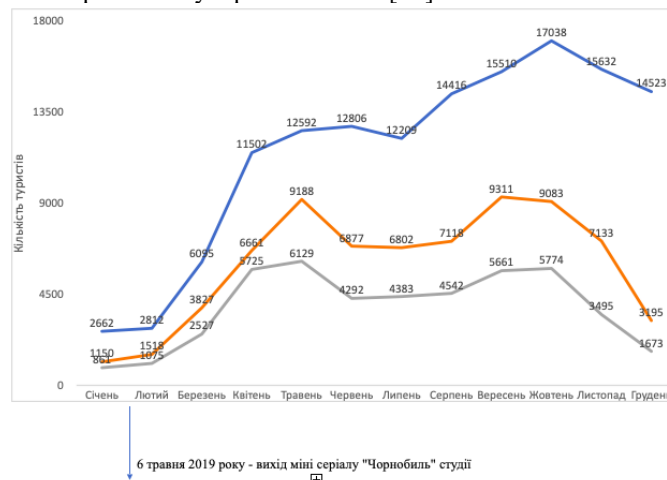

Рис. 5. Кількість туристів зони відчуження за 2017-2019 роки

*Сформовано авторами на основі [10].

Через повномасштабну війну росії проти України з 24.02.22 року, більше ніж 14 млн українців змушені були виїхати з рідних місць і покинути свої домівки. Понад 5,6 млн виїхали закордон (станом на 03.05). Подорожі по країні з метою туризму зведені до нуля. Люди, які раніше не так часто подорожували, були вимушені переїхати. Хтось – вперше в житті. Серед цих людей значна частина тих, які ніколи не були в іншій країні. Звичайно, переїзд в іншу країну через війну не можна назвати туризмом, проте прогулюючись новими для себе містами, куштуючи інакшу кухню, споглядаючи іншу культуру, люди розширюють світогляд, і розуміння себе у світі, це внутрішньо збагачує та збільшує шанси, що після нашої перемоги, ці люди почнуть більше подорожувати, переборюючи страх поїхати кудись [25].

Таким чином, можна зробити висновок, що екстремальний туризм є дуже цікавим і захоплюючим видом дозвілля і з кожним роком стає все більш популярним серед різних груп людей. Очевидно, що екстремальний туризм буде поступово розвиватися, тому завдання держави – максимально забезпечити безпеку туристів та не допустити безконтрольного використання та знищення природних туристичних ресурсів, які є основою для даного виду туризму.

Аналіз основних центрів екстремального туризму

За оцінками аналітиків, туризм розвивається і сьогодні на нього припадає 10% світового прибутку. Один і той же процес розвитку відбувається в різних видах туризму, в тому числі і в екстремальному туризмі. Його географічне охоплення постійно розширюється, створюючи нові туристичні центри.

Сьогодні частка екстремального туризму у світі становить близько 35%, і багато туристів хочуть насолодитися пригодами під час відпочинку. Це означає, що галузь постійно знаходиться в центрі уваги, а постійна поява нових тенденцій має величезний вплив на глобальний розвиток галузі.

Вчені виділяють три сучасні центри екстриму: Північну Америку, Південну Америку та Європу. Хоча на основі майбутніх прогнозів на майбутні роки, до цих регіонів може приєднатися Азія (табл. 2) [2].

Таблиця 2

Сучасні та перспективні центри екстремального туризму [2]

Місце	Розвинуті країни	Країни, що розвиваються
1	Німеччина	Ізраїль
2	Ісландія	Чехія
3	Норвегія	Чилі
4	Нова Зеландія	Естонія
5	Канада	Словаччина
6	Швейцарія	Болгарія
7	Австралія	Словенія
8	Австрія	Польща
9	Данія	Румунія
10	Фінляндія	Південна Корея

Сучасна географія ринку сучасної туристичної території не має однорідного поділу. Оскільки окрім зазначених вище трьох регіонів, решта світу також спостерігає експоненційне зростання. Кожна країна має свій унікальний колорит та можливості для різних видів екстремального туризму. Сьогодні, виділяють п'ять провідних країн, у своєму регіоні, які мають переваги для туристів, для екстремального туризму:

– В Східній Азії та Тихоокеанському регіоні перша п'ятірка виглядає таким чином: 1. Нова Зеландія. 2. Австралія. 3. Японія. 4. Південна Корея. 5. Філіппінські острови.

– Східна Європа та Центральна Азія: 1. Хорватія. 2. Туреччина. 3. Вірменія. 4. Казахстан. 5. Киргизстан.

– Латинська Америка та Карибський регіон: 1. Чилі. 2. Коста-Ріка. 3. Уругвай. 4. Домініканська Республіка. 5. Барбадоські острови.

– Центральний Схід та Північна Африка: 1. Ізраїль. 2. Йордан. 3. Об'єднані Арабські Емірати. 4. Катар. 5. Саудівська Аравія.

– Південна Азія: 1. Бутан. 2. Непал. 3. Шрі-Ланка. 4. Індія. 5. Пакистан.

– Африканські країни південніше Сахари: 1. Ботсвана. 2. Республіка Савана. 3. Руанда. 4. Замбія. 5. Південна Африка.

– Європа і Північна Америка: 1. Ісландія. 2. Німеччина. 3. Норвегія. 4. Швейцарія. 5. Канада.

У Ботсвані є великі перспективи щодо екстремального туризму. З 2015 року було створено нову програму для покращення та розвитку нових напрямків та переобладнати існуючих туристичних продуктів. Сьогодні регіон приваблює туристів пригодницьким туризмом, підвидом екстремального туризму. Для мандрівників це найкраще місце для екологічного та пригодницького туризму початкового рівня, оскільки незаймана природа та розкішні сафари в національних парках Окаванго та Чобе нікого не залишать байдужими.

Туристичні організації в Ботсвані базуються на глибокій цінності та важливості дикої природи країни, оскільки вона є домівкою для зникаючих видів тварин та рослин. Тому з роками туризм став важливим джерелом доходу національної економіки. З метою захисту цілісності природної екосистеми

країна сформулювала туристичну стратегію для мінімізації впливу на навколишнє середовище. Крім того, державні установи розширюють увагу туристів за межі того, що вони зараз знають.

Чилі є лідером серед своїх сусідів у Латинській Америці та Карибському басейні, підтримуючи своїх підприємців, які займаються всіма видами екстремального туризму, шляхом безперервного навчання співробітників та великої самовідданості. Ці концепції в поєднанні з природним ландшафтом країни приваблюють шукачів пригод з усього світу. На додаток до звичайних походів і відпочинку, країна пропонує такі види діяльності, як рафтинг, каякінг, дайвінг, скелелазіння тощо. У 2015 році Чилі виграла світову туристичну нагороду за найкращу пригодницьку подорож. Для подальшої підтримки галузевої спеціалізації політики продовжують вдосконалювати та робити нові стандарти.

Хорватія лідує серед своїх регіональних аналогів за багатство пригод і екстремальних розваг. За даними Національної туристичної адміністрації, найпопулярнішими видами відпочинку є велотуризм на гірських велосипедах, рафтинг та каякінг у морі. У Хорватії є близько 1200 островів, тому морський каякінг – чудовий спосіб познайомитися з країною. Відвідувачі, які користуються байдарками, мають доступ до відокремлених пляжів і бухт, більшість з яких недоступні іншими видами транспорту. Також наявність річок дає можливість розвивати рафтинг. Хорватська національна туристична організація щорічно фінансує в розвиток активного та екстремального туризму в різних районах країни. Таким чином, вони допомагають фінансувати, створювати та облаштовувати нові туристичні маршрути.

Ісландія мала великі успіхи в екстремальному туризмі протягом 2015-2019 років. Природні цінності країни є головною привабливістю для туристів, оскільки саме природа є основою для багатьох видів екстремального відпочинку. На відміну від інших країн, згаданих вище, бурхлива вулканічна діяльність створила новий ландшафт для туризму. Тому на його території є велика кількість гір, льодовиків, річок, водоспадів і гейзерів. Океан підходить для дайвінгу та багатьох морських зайнят. Водні лижі також є надзвичайно розвиненим і популярним екстремальним видом спорту в цій країні. Завдяки цілісному підходу до розвитку інфраструктури та захисту природних ресурсів для майбутніх поколінь Ісландія буде впевнено приваблювати і надалі туристів зі всього світу.

Ізраїль, як і його сусід Йорданія, тримають планку на високому рівні. На додаток до своїх успішних результатів у екстремальному туризмі, вони також досягли успіху в категорії сталого розвитку, оскільки рівень безробіття становить лише 5 відсотків у порівнянні з 14 відсотками в Йорданії. Головний директор Giant Leaps Travel в Ізраїлі організовує такі види екстремальних турів по країні: наземні, повітряні, водні. Завдяки глибокій релігійній історії та історичному значенню тут є багато культурних пам'яток і місць для вивчення. Крім того, в турі можна отримати широкий спектр екстремальних послуг: підземні печери, стрибки з парашутом, підводне плавання в Червоному морі. Уряд Ізраїлю підтримує туризм як економічний двигун країни і надає фінансову допомогу спеціально для підприємців у сфері маркетингу. Наприклад, туристичне агентство може отримувати державну компенсацію за участь у міжнародних конференціях або навчальних поїздках [18].

Криза подорожей, викликана пандемією коронавірусної хвороби, є однією з найважчих проблем, з якими стикнулася світова туристична індустрія протягом останніх десятиліть. Досвідчені експерти в туристичному секторі кажуть, що відновлення після коронавірусу вже почалося і триватиме роки, не тільки через можливість нової хвилі спалаху, а й через нерівномірну ситуацію з вірусом у різних країнах. Поступово починається відновлення виїзних подорожей, деякі країни поступово відкривають кордони. Також починає відновлюватися і внутрішній туризм. Водночас екологічні маршрути, лісові екскурсії, екскурсії на природу та подібні рекреаційні заходи стають все більш популярними. Це призвело до зростання активного туризму в наметах і кемпінгах та екологічного та зеленого туризму. Очевидно, що після довгого і виснажливого життя в квартирі туристи хочуть подорожувати, коли їм випадає можливість. До моменту відкриття кордонів галузь вже накопичила величезний відкладений попит.

Шляхи удосконалення організації екстремальних турів в Україні

SWOT-аналіз, дослідження недоліків та можливих шляхів вдосконалення екстремального відпочинку в Україні

Сьогодні екстремальний туризм розглядається як один із перспективних напрямів соціально-економічного розвитку країн, регіонів і міст. Адже на туристичне господарство припадає 11% світового валового внутрішнього продукту. Аналіз ситуації в Україні показує, що індустрія екстремального туризму розвивається поступово, хоча й не характеризується постійним стабільним зростанням. При цьому в країні для розвитку екстремального туризму є всі передумови: географічні, природні ресурси, економічні та соціально-демографічні чинники.

SWOT-аналіз є одним із найпоширеніших методів аналізу, який дозволяє всебічно оцінити сильні та слабкі сторони, а також можливості та загрози. Результати SWOT-аналізу екстремального туризму представлені у Табл. 3.

Найбільшим недоліком екстремального туризму є те, що це один з найнебезпечніших видів туризму.

Безпека – це важлива і давня концепція, яка так само важлива для кожного відвідувача, як їжа та сон. Тому забезпечення безпеки туристів під час їх подорожі – головна турбота турфірми.

Туроператори та турагентства зобов'язані надавати туристам вичерпну інформацію та ознайомити з медико-санітарними нормами. Суб'єкти туристичної сфери створюють конкретні заходи щодо забезпечення безпеки туристів, що беруть участь у туристичних походах, екскурсіях, подорожах.

Таблиця 3

SWOT-аналіз екстремального туризму

Сильні сторони	Можливості
<ol style="list-style-type: none"> 1. Наявність різноманітної інфраструктури. 2. Використання природних ресурсів. 3. Широкий вибір видів екстремального туризму. 4. Отримання яскравих вражень. 5. «Гострі» відчуття. 6. Набуття нових навичок. 7. Можливість випробувати себе. 8. Використання своїх вмінь в екстремальних умовах. 9. Фізична активність. 10. Активний відпочинок. 11. Подолання страхів. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Розширення туристичної інфраструктури шляхом створення нових антропогенних об'єктів. 2. Оптиміальніше використання інфраструктури. 3. Організація заходів з підвищення професійно-кваліфікаційного рівня персоналу, задіяного в сфері екстремального туризму. 4. Створення нормативно-правових документів та єдиних стандартів в сфері екстремального туризму. 5. Державна фінансова підтримка галузі, залучення коштів із-за кордону. 6. Активна презентаційна, рекламна позиція. 7. Можливість створення міжнародних зв'язків.
Слабкі сторони	Загрози
<ol style="list-style-type: none"> 1. Фактори ризику, небезпечність, велика ймовірність отримати травму, постійний викид адреналіну, постійне перенапруження, що також не є корисним для організму. 2. Сезонність певних видів екстремального туризму. 3. Велика вартість спорядження деяких видів екстремального туризму. 4. Недостатня інформаційно-рекламна діяльність. 5. Недостатній рівень кваліфікації персоналу сфери. 6. Відсутність нормативно-правової бази, яка б забезпечувала підтримку екстремального туризму. 7. Недостатньо розвинута інфраструктура у порівнянні з іншими країнами. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Поступове вичерпання або знищення не відновлювальних природних ресурсів та туристичних зон. 2. Зменшення або спад попиту. 3. Війна. 4. Економічна криза.

*сформовано авторами.

Існує багато непередбачених факторів, пов'язаних з екстремальним туризмом. Наприклад, в джунглях Амазонки можна натрапити на диких і небезпечних звірів. Також подорож до країн, що перебувають у конфлікті з сусідніми країнами, країни у яких триває війна, або подорож з метою наздогнати стихійні лиха може призвести не тільки до травм або серйозних травм, але й до смерті туристів. Крім того, у важкодоступних місцях або практично неможливо отримати допомогу, або це займе багато часу, а в надзвичайній ситуації час грає дуже важливу роль. Непередбачувані погодні умови також додають складності. Тому не дивно, що одним із найважливіших елементів туристичної організації є забезпечення безпеки та здоров'я туристів.

Відповідно до законодавства передбачено низку заходів для забезпечення безпеки пересування, перебування, безпеки здоров'я та життя, а також майна туристів. При наданні туристичних послуг, повинно гарантуватися, що ризики для безпеки життя і здоров'я туристів знаходяться на мінімумі, як за звичайних обставин, так і в надзвичайних ситуаціях [5].

Законом України «Про туризм», з метою убезпечити туристів, зобов'язує здійснювати суб'єктів туристичної діяльності наступне:

– організувати безпечні умови перебування туристів, обладнати маршрути для походів, прогулянок, облаштовувати траси, місця проведення змагань, забезпечувати туристів якісним та справним спорядженням;

– навчання туристів, надання інструктажу щодо профілактики, захисту нещасних випадків і травм, інформації про джерела небезпеки, які можуть виникнути на маршруті через власну поведінку туристів, ознайомлення з першою медичною допомогою.

– контролювати підготовку туристів до поїздок, екскурсій, змагань та інших туристичних заходів;

– надавати першу швидку допомогу туристам, які потрапили в екстрену ситуацію або зазнали травми, транспортування постраждалих;

- Розробляти та впроваджувати спеціальні вимоги безпеки під час організації та проведення автомобільних, гірських, лижних, велосипедних, водних, мотоциклетних, пішохідних та спелеологічних походів [5].

Найпоширенішим нещасним випадком серед туристів є травми. Ризик травмування може виникнути в найрізноманітніших ситуаціях, але найбільша ймовірність виникає при пересуванні туристів у важкодоступній місцевості, також зсувів, лавин та інших атмосферних і природних явищ. Для запобігання

травмам важливо мати відповідне туристичне та спортивне спорядження, одяг, а також особливу увагу потрібно акцентувати на взутті.

Щоб запобігти травмам, застосовуються: засоби захисту канатних доріг, гірськолижних трас, підйомників; захисні обладнання; страховки; огороження туристичних стежок і маршрутів. Одним з небезпечних етапів подорожі є етап транспортування туриста до місця відпочинку. Оскільки транспортні засоби є джерелом додаткової небезпеки, безпека туристів має бути пріоритетом для всіх видів транспорту.

Великий вплив на життя та здоров'я туристів має довкілля. Основними факторами, що впливають на навколишнє середовище, є: опади; температура повітря (висока або низька); вологість повітря; наявність кисню чи його відсутність; перепад тиску. При розробці туру необхідно враховувати найбільш сприятливі пори року для цього, обґрунтовано вибирати туристичний маршрут, враховувати погодні умови, забезпечувати туристів необхідними речами для захисту та спорядженням, повністю і своєчасно проінформувати про можливі небезпеки під час туру [11].

Важливим фактором, що впливає на здоров'я туристів негативно – це ультрафіолетові випромінювання, високий рівень радіоактивності. Також можуть бути хімічні фактори, що впливають згубно на організм. Високий ризик харчових отруєнь, інфекційних захворювань та інших біологічних чинників. У більшості випадках туристи свідомо нехтують деякими правилами поведінки та техніки безпеки, після чого потрапляють в надзвичайні ситуації: відстають від групи; самі відвідують небезпечні та не рекомендовані території та райони; купуються у заборонених для цього місцях; приймають участь у дуже ризикованих заходах [13].

З метою ефективного забезпечення безпеки туристів, надання допомоги та захисту в екстремальних ситуаціях туристичні компанії, що спеціалізуються на організації екстремальної діяльності створюють пошуково-рятувальні служби або укладають договори про надання послуг із відповідними службами. Пошуково-рятувальна служба зобов'язана мати повну взаємодію з органами охорони здоров'я, зв'язку, внутрішніх справ, цивільної авіації, лісового та водного господарства, гідрометеорологічної служби.

Вимоги безпеки подорожей під час обслуговування встановлюються у порядку, встановленому чинними нормативними актами. Дотримання вимог безпеки туризму контролюється органами державного управління, які здійснюють контроль безпеки відповідно до своїх повноважень. Контроль здійснюється на початку сезону при перевірці готовності туристичного підприємства і траси до експлуатації, а також у ході поточних перевірок.

Поточні перевірки забезпечення безпеки туристів проводяться згідно з планом і графіком технічних оглядів будівель, споруд, транспортних засобів, пляжів, туристичного обладнання та інвентарю, що видаються туристам, пунктів прокату, перевірки умов зберігання, готування їжі та доставки продуктів харчування, перевірок, чи готові туристи до виходу [2, 3].

До недоліків у роботі туристичної галузі належать також такі проблеми, які гальмують її розвиток:

– у ЗМІ активно пропагується міжнародний туризм, а реклами екстремального туризму в країні майже немає, окрім вже всім відомих зон екстремального туризму та відпочинку.

– відсутня державна підтримка, не виділяються кошти на дороге та надійне обладнання, а залученню інвестицій заважає нерегульована нормативно-правова база.

– питання, пов'язані з податковим законодавством України. По-перше, ті що відносяться до сплати ПДВ, податку на землю, курортного і готельного зборів, необхідно передати до органів місцевого самоврядування. Оптимізація оподаткування діяльності екстремального туризму сприятиме збільшенню дохідної частини бюджетів на всіх рівнях: державному, регіональному і місцевому.

– великої кількості екстремальних послуг в сфері туризму, можуть похвалитися переважно міста-мільйонники. Проте, екстремальний туризм можна розвивати і в менших містах України. Але це, в свою чергу, вимагає вкладень у створення комерційних центрів, розважальних районів, які поєднують пасивні та активні види туризму.

Для подальшого розвитку галузі потрібно розвивати вже наявну інфраструктуру. Створення конкурентоспроможного туристичного продукту, здатного задовільнити туристичні потреби населення країни та забезпечити розвиток територій – є ключовим завданням розвитку. Проте, на це потрібні значні кошти, які цілком можливо залучити - при грамотному розподілі бюджету, оптимізації оподаткування та правильній нормативно-правовій базі туристичної індустрії загалом.

У кризові часи, коли психологічне навантаження дуже велике, а кількість коштів, яку можна використати для відпочинку та розваг є обмежена, необхідно розвивати місцеві види екстремального туризму, які мають меншу вартість і можуть стимулювати сектори економіки, які сумісні з туризмом.

Тому, задля розвитку екстремального туризму основними напрямками державної політики повинні стати: збереження туристичних ресурсів; вдосконалення нормативно-правової бази; створення економічних умов для стимулювання розвитку туризму; залучення інвестицій; забезпечення безпеки туристів. Вирішення цих проблем вплине на підвищення економічного та соціального рівня розвитку країни в цілому [20, 21].

Перспективи розвитку екстремального туризму в Україні

Оскільки туризм з кожним роком стає більш доступним для людей, з'явилися туристи, для яких всі унікальні та захоплюючі враження екстремального туризму сприймаються, як щось буденне. Для таких людей, стандартна туристична подорож є недостатньою, принаймні частково через очікування нових вражень і нових захоплень. Як наслідок, туристична індустрія все більше прагне запропонувати щось нове. Це створює основу для все більш екстремальних форм подорожей. У поєднанні зі швидким технологічним прогресом, який змінює подорожі та туризм, те, що колись було досить авантюризм і захоплюючим, входить у сферу загального та нормального. Масовий туризм стає більш звичним, більше людей намагаються зрозуміти альтернативні форми туризму, екстремальні форми туризму є якраз тим самим альтернативним варіантом туризму. Тенденція до даного виду туризму полягає в тому, щоб збільшити кількість туристів, які беруть участь у сучасних формах екстриму, які створюються за допомогою туристичного ринку і передовим технологіям в галузі.

Інтерес до активних подорожей по всьому світу підсилюється швидким розвитком різноманітних технологій науково-технічного розвитку, таких як Інтернет, Глобальна система позиціонування (GPS), соціальні мережі, фотографії тощо. Попит зростає через зростання рівня наявного доходу в усьому світі та зростання інтересу споживачів до нових вражень. В результаті більше людей можуть дозволити собі відпочинок і вибрати більше різноманітні авантюри пригоди. Однак зміна очікувань споживачів, розвиток технологій і поява нових зв'язків, а також зміна демографії на ринку, впливають на характер попиту. Також відбувається збільшення пропозиції, тобто створення підприємств для задоволення та/або створення попиту. Бар'єри для входу в екстремальні подорожі є низькими, особливо на ринках країн, що розвиваються, і тенденція полягає в тому, що відомі туристичні компанії в розвинених країнах включають екстремальні пропозиції у свої портфелі продуктів.

Спільні зусилля місцевих міністерств туризму та спорту мають бути спрямовані на модернізацію та популяризацію екстремальних подорожей та суміжних видів спорту. В екстремальному туризмі спостерігається тенденція до відмови від посередництва, що означає ліквідацію туроператорів або туристичних агентств, які традиційно пов'язують споживачів на вихідних ринках з постачальниками послуг. Оскільки турист може отримати всю необхідну інформацію про постачальника в Інтернеті, він, швидше за все, зв'яжеться з постачальником безпосередньо. Тенденція припинення посередництва більш виражена на зрілих ринках, але, ймовірно, призведе до змін у ланцюгах пропозицій в Україні та у країнах, що розвиваються в найближчі десятиліття.

Необхідно контролювати та забезпечувати потік коштів відвідувачів у правильному напрямку. Залучення посередників має бути зведено до мінімуму. Ці менш продуктивні канали споживають значну частину грошового потоку, перш ніж досягти основних постачальників послуг. Повинен бути акцент і на виробниках спорядження для екстремального туризму. Важливо, щоб їм платили достатньо, для того щоб вони підтримували високий рівень якості.

Звісно, шлях України, як країни, що пропонує свої екстремальні послуги на світовому ринку, лише розпочинається. Лише декілька сфер розвинулися на належному рівні, щоб приваблювати іноземних громадян.

Що стосується нових видів, які можна запровадити на території нашої держави, – це військовий туризм (military туризм, воєнний туризм) – вид туризму, метою якого є відвідування районів, пов'язаних з військовими та воєнними діями. Військові тури – це поїздки для всіх охочих, також ветеранів та родичів загиблих воїнів у місця боїв, відвідування існуючих та історичних військових об'єктів і баз, військової техніки, військових кораблів, підводних човнів, участь у військових навчаннях, перебування на полігонах, також відвідування військових концтаборів і в'язниць. Вчені виділяють даний вид екстремального туризму на такі підвиди: військово-історичний туризм, збройний туризм, військовий і воєнний туризм. Немає консенсусу щодо того, яке поняття є більш поширеним – військовий чи воєнний, як такої єдиної класифікації підвидів поки не існує. Ідея військового туризму не нова, адже війна була завжди частиною нашої історії [7].

Багато хто захоче відвідати місця, які стали символами цієї війни. Якщо досі люди їздили до місця козацької слави – до Холодного Яру, П'ятницького цвинтаря у Тернопільській області, в селище Суботів, що на Черкащині, на острів Хортиця, то незабаром до них приєднаються і нові місця нинішньої слави. На карті вже з'явилося багато міст і громад, які героїчно і незламно боролися проти загарбників. Маріуполь, Гостомель, Буча, Ірпінь та інші – тепер міста-герої. Навіть ті, хто там ніколи не був, уже пишуться ними. І Українці захочуть відвідати ці міста. Зараз важливо розробляти подібні тури, робити такі туристичні програми, щоб всі українці могли зрозуміти, що сталося, і змогли розповісти дітям і онукам про нашу боротьбу та перемогу. Рано чи пізно війна закінчиться. Звичайне життя почне протікати у звичному темпі, як і раніше. Але навіть зараз, коли ще триває війна, ви все частіше бачите пости в соціальних мережах з хештегом #колипереможемо. Люди діляться своїми мріями, тому що хочуть жити і щось планувати.

Українці із Заходу захочуть приїхати на Схід і пройти вулицями Маріуполя, Харкова, який будуть відбудовувати. Багато хто вже хоче побачити легендарну Чорнобайку – символ знищення ворожої армії, «прокляте» місце для окупантів [19].

Люди постійно звертаються і звертатимуться до минулого, їм цікаво відвідати місця, пов'язані з найважливішими битвами, подіями, які колись змінили хід історії, місця важких випробувань і горя, які назавжди врізалися в людську пам'ять та історію. Тому військовий туризм вже має давню історію та великі перспективи в подальшому розвитку [17, 26].

При аналізі перспектив розвитку української індустрії екстремального туризму в найближчі десять років, перше, що необхідно підкреслити, це те, що екстремальний туризм – це та галузь економіки і суспільства в цілому, яка певною мірою інтегрується майже всі галузі. Тому, й займає одне і провідних місць. Цей фактор має стати основним чинником формування нового державного підходу до екстремального туризму, як до галузі туризму, що може позитивно вплинути на економічну та соціальну ситуацію всієї країни, стимулювати ряд важливих сфер економіки та посилити позиції України на світовому ринку.

Розвиток туризму в Україні в цілому, справляють значний вплив на такі сектори економіки, як транспорт, торгівля, зв'язок, будівництво, сільське господарство, споживчі товари. Стратегічною метою розвитку туристичної сфери в Україні є створення на світовому ринку конкурентоспроможного туристичного продукту, здатного задовольнити туристичні потреби населення, забезпечити комплексний розвиток території та її соціально-економічних інтересів при збереженні екологічної рівноваги та навколишнього середовища.

Подальший розвиток демократії, політична стабільність, визначення пріоритетів економічного розвитку, майбутнє членство України в НАТО та Європейському Союзі – все це забезпечить створення високорентабельної індустрії екстремального туризму, яка задовольнятиме потреби внутрішнього та міжнародного туризму, враховуючи високий потенціал природних, рекреаційних, історико-культурних чинників України.

Важливими факторами, які надалі впливатимуть на розвиток туристичного ринку, є демографічні зміни, матеріальний та соціальний статус населення, рівень освіти, тривалість відпустки, зайнятість та багато інших факторів. Одним із найважливіших факторів, що впливають на розвиток екстремального туризму та й туризму загалом, є добробут населення. Існує чіткий зв'язок між туристичними тенденціями, загальним економічним розвитком країн та особистими доходами громадян. Туристичний ринок дуже чутливий до економічних змін. У майбутньому якість життя українського населення буде вищою. Відпочинок, подорожі, екстрим стануть основними елементами для заповнення вільного часу.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі

Дослідження сутності екстремального туризму полягає в тому, що туристична поїздка практично завжди містить елементи нового і суттєво відрізняється від звичного середовища проживання, в тому числі може становити певну небезпеку для особи, яка подорожує і чим складніша ціль, тим більшим є ризик. Екстремальний туризм має високий відсоток ризику травматизму та смерті. Даний вид туризму вимагає не тільки хорошої підготовки фізичної, а й завзятості, сміливості, витривалості, цілеспрямованості та вмінь.

Екстремальний туризм поділяється на ряд видів: повітряний, наземний, водний, і екзотичний. Ця галузь, що швидко розвивається, постає у багатьох підвидах: від пригодницьких подорожей до екстремальних видів спорту та інших видів діяльності. Як пригодницькі подорожі, так і екстремальні види спорту пропонують унікальний досвід, який не можуть запропонувати інші види туризму. Азарт, адреналін, культурне та природне занурення – це те, що пропонує екстремальний туризм.

На території України є достатньо сприятливі умови і ресурси для розвитку екстремального відпочинку. Але відносно більш розвинутих країн – низький рівень туристичної інфраструктури і соціальних стандартів населення, що в свою чергу призводить до того, що екстремальний туризм у своєму розвитку відстає від загальносвітових тенденцій. За оцінками багатьох вітчизняних спеціалістів, існує великий потенціал екстремального туризму, який можна буде розкрити у поєднанні з загальним соціально-економічним розвитком держави. Практика міжнародного туризму показує, що зі збільшенням кількості подорожуючих і розширенням географії поїздок різко зростає необхідність більш детального врахування особливостей поїздок та дотримання заходів безпеки. Перш за все, це стосується регіонів зі складною соціально-політичною обстановкою. Фактично мова йде про ризик таких поїздок, аж до реальної загрози життю і здоров'ю туристів.

До питань безпеки відносяться і різноманітні проблеми – епідемії, ВІЛ-інфекція, криміногенні ситуації і злочинність, розповсюдження наркотиків, вандалізм і інші форми насильства, піратство, військові ускладнення і перевороти, тероризм, непередбачувані ситуації тощо, тому суб'єкти туристичної діяльності повинні розглядати усі можливі ризики, які можуть виникнути під час подорожі. Туристичні оператори та туристичні агенти повинні слідувати конкретним вимогам щодо забезпечення безпеки туристів, екскурсантів, які беруть участь у туристичних подорожах, походах, змаганнях, запобігати травматизму та нещасним випадкам, а також несуть повну відповідальність за їх виконання.

Одним із найважливіших чинників, що впливає на розвиток як внутрішнього, так і екстремального туризму, є добробут населення. Існує чіткий зв'язок між тенденцією розвитку туризму, загальним економічним розвитком і особистими доходами громадян. При належному підході розвиток екстремального туризму сприятиме збільшенню внутрішнього туризму, а при правильній маркетинговій політиці та

організації рекламної діяльності на зовнішньому ринку – й міжнародного туризму. Це сприятиме збільшенню прибутків до бюджету та популяризації країни й регіону на світовому ринку туристичних послуг. Основною передумовою для розвитку даного виду туризму є якість послуг, що надаються та забезпечення безпеки.

Література

1. Абрамов В.В., Оплаканец Е.А. Пропозиції щодо забезпечення безпеки при наданні послуг екстремального туризму. Фізичне виховання, спорт і туристсько-краєзнавча робота в закладах освіти : збірник наукових праць. Додаток до гуманітарного вісника ДВНЗ «Переяслав Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». – Переяслав-Хмельницький : ФОП Домбровская Я. М., 2016. – С. 221-226.
2. Александрова А.Ю. Економіка і територіальна організація міжнародного туризму. М., 2002, 470 с.
3. Бабкін О. В. Спеціальні види туризму. РД: 2008. 252 с. URL: <https://infotour.in.ua/babkin.htm>.
4. Бобловський О.Ю. Розвиток спеціальних видів туризму в Україні. К., 2016. С. 278–287.
5. Борисов К.Г. Міжнародний туризм і право. М., 2010. 345 с.
6. Закон України про туризм. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/324/95-%D0%B2%D1%80#Text>.
7. Воєнний туризм в Україні: умови та перспективи розвитку. URL: https://tourlib.net/statti_ukr/vynnychenko2.htm.
8. Державна служба статистики. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
9. Державне підприємство «Центр організаційно-технічного і інформаційного забезпечення управління зоною відчуження». URL: <https://cotiz.org.ua/?fbclid=IwAR0dTKxhDhwlny4NRPRT61fyVXaGhlj55tGmMZY5Le0ePhXtI9mvfPqDRks>.
10. Екстремальний туризм в туристичних пропозиціях України. URL: <http://ukrbukva.net/page,21,72875-Ekstremal-niyuturizm-vturisticheskikh-redlozheniyah-Ukrainy.html>.
11. Зайцев Р.Р. Управління персоналом турфірми. М., 2009. 184 с.
12. Казаков В.Л. Екстремальний туризм на Криворіжжі. Д., 2009. С. 44-52.
13. Каурова А.Д. Організація сфери туризму : навчальний посібник. СПб : Видавничий дім Герда, 2010. 345 с.
14. Кляп М. П. Сучасні різновиди туризму : навч. посіб. К. : Знання, 2011. 334 с.
15. Лижні курорти України: відкриття та найкращі локації. URL: <https://doba.ua/ukr/blog/lizhnikurorti-ukraini-vidkrittya-ta-naykrashchi-lokatsii.html>
16. Мандруємо світом. URL: <https://svitom.info/podorozhi-ukrainoyu/daiving-v-ukraini-naikraszi-miscya.html>
17. Мельник А.В. Нестандартні види туризму: особливості функціонування військового туризму. Збірник наукових праць Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 2011. Вип. 33. С.350-353.
18. Міністерство туризму Ізраїлю. https://www.gov.il/he/departments/ministry_of_tourism/govil-landing-page
19. Нова сторінка. Як війна змінить мандрівки Україною після перемоги над ворогом. URL: <https://www.rbc.ua/ukr/travel/novaya-stranitsa-voyna-izmenit-puteshestviya-1649942226.html>.
20. Проблеми розвитку екстремального туризму в Україні. URL: https://studwood.net/1128835/turizm/rozdil_ekstremalniy_turizm_suchasniy_umovah.
21. Проблеми та перспективи розвитку туризму в Україні. URL: https://ev.nmu.org.ua/docs/2015/3/EV20153_076-082.pdf.
22. Притков В. Ю., Жердьов А. Е. Екстремальний туризм в Україні: сучасний стан та перспектива розвитку. Географія та туризм. 2012, С. 44-51.
23. Фестиваль повітряних куль. URL: <https://moemisto.ua/km/festival-povitryanih-kul-82329.html>
24. Фокін С.П. Туризмологічні аспекти спортивного. К., 2013. С. 222–228.
25. Як війна вплине на мандрівки. URL: <https://www.rbc.ua/ukr/travel/novaya-stranitsa-voyna-izmenit-puteshestviya-1649942226.html>.
26. A Complete Guide to Extreme Tourism by Dr Prem – Definition, History, Key Features, Planning Tips, Destinations and More. URL: <https://drprem.com/travel/extreme-tourism-guide/>.

References

1. Abramov V.V., Oplakanets E.A. Propozitsii shchodo zabezpechennia bezpeky pry nadanni posluh ekstremalnogo turizmu. Fizychnе vykhovannia, sport i turystsko-kraieznavcha robota v zakladakh osvity : zbirnyk naukovykh prats. Dodatok do humanitarnoho visnyku DVNZ «Pereiaslav Khmelnytskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet imeni Hryhoriia Skovorody». – Pereiaslav-Khmelnytskyi : FOP Dombrovskaia Ya. M., 2016. – S. 221-226.
2. Aleksandrova A.Iu. Ekonomika i terytorialna orhanizatsiia mizhnarodnogo turizmu. M., 2002, 470 s.

3. Babkin O. V. Spetsialni vydy turizmu. RD: 2008. 252 c. URL: <https://infotour.in.ua/babkin.htm>.
4. Boblovskiy O.Iu. Rozvytok spetsialnykh vydiv turizmu v Ukraini. K., 2016. S. 278–287.
5. Borysov K.H. Mizhnarodnyi turizm i pravo. M., 2010. 345 s.
6. Zakon Ukrainy pro turizm. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/324/95-%D0%B2%D1%80#Text>.
7. Voiennyi turizm v Ukraini: umovy ta perspektyvy rozvytku. URL: https://tourlib.net/statti_ukr/vynnychenko2.htm.
8. Derzhavna sluzhba statystyky. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
9. Derzhavne pidpriemstvo «Tsentri orhanizatsiino-tekhnichnoho i informatsiinoho zabezpechennia upravlinnia zonoiu vidchuzhennia». URL: <https://cotiz.org.ua/?fbclid=IwAR0dTKxhDhwlny4NRPRt61fyVXaGhlj55tGmMZySLe0ePhXtI9mvfPqDRks>.
10. Ekstremalniy turizm v turystychnykh propozytsiakh Ukrainy. URL: <http://ukrbukva.net/page,21,72875-Ekstremalniy-turizm-v-turisticheskikh-redlozheniyah-Ukrainy.html>.
11. Zaitsev R.R. Upravlinnia personalom turfirmy. M., 2009. 184 s.
12. Kazakov V.L. Ekstremalniy turizm na Kryvorizhzhii. D., 2009. S. 44-52.
13. Kaurova A.D. Orhanizatsiia sfery turizmu : navchalnyi posibnyk. SPb : Vydavnychiy dim Herda, 2010. 345 s.
14. Kliap M. P. Suchasni riznovydy turizmu : navch. posib. K. : Znannia, 2011. 334 s.
15. Lyzhni kurorty Ukrainy: vidkryttia ta naikrashchi lokatsii. URL: <https://doba.ua/ukr/blog/lizhni-kurorti-ukraini-vidkryttia-ta-naykrashchi-lokatsii.html>
16. Mandruemo svitom. URL: <https://svitom.info/podorozhi-ukrainoyu/daiving-v-ukraini-naikraszi-miscya.html>
17. Melnyk A.V. Nestandartni vydy turizmu: osoblyvosti funktsionuvannia viiskovoho turizmu. Zbirnyk naukovykh prats Viiskovoho instytutu Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. 2011. Vyp. 33. S.350-353.
18. Ministerstvo turizmu Izrailiu. https://www.gov.il/he/departments/ministry_of_tourism/govil-landing-page
19. Nova storinka. Yak viina zminyt mandrivky Ukrainoiu pislia peremohy nad vorohom. URL: <https://www.rbc.ua/ukr/travel/novaya-stranitsa-voyna-izmenit-puteshestviya-1649942226.html>.
20. Problemy rozvytku ekstremalnogo turizmu v Ukraini. URL: https://studwood.net/1128835/turizm/rozdil_ekstremalniy_turizm_suchasniy_umovah.
21. Problemy ta perspektyvy rozvytku turizmu v Ukraini. URL: https://ev.nmu.org.ua/docs/2015/3/EV20153_076-082.pdf.
22. Prytkov V. Yu., Zherdov A. E. Ekstremalniy turizm v Ukraini: suchasnyi stan ta perspektyva rozvytku. Heohrafiia ta turizm. 2012, S. 44-51.
23. Festyval povitrianykh kul. URL: <https://moemisto.ua/km/festival-povitrianykh-kul-82329.html>
24. Fokin S.P. Turyzmolohichni aspekty sportyvnoho. K., 2013. S. 222–228.
25. Iak viina vplyne na mandrivky. URL: <https://www.rbc.ua/ukr/travel/novaya-stranitsa-voyna-izmenit-puteshestviya-1649942226.html>.
26. A Complete Guide to Extreme Tourism by Dr Prem – Definition, History, Key Features, Planning Tips, Destinations and More. URL: <https://drprem.com/travel/extreme-tourism-guide/>.